

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 22, Sayı/Issue: 42, Yıl/Year: 2020 (Aralık/December)

Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)

The Emergence of Dâr al-Khilâfa in East Bağdâd and Palaces Built There (279-334/892-945)

Saim Yılmaz

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı – Assoc. Prof., Sakarya University Faculty of Theology, Department of Islamic History.

saimy@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7606-3663>

Ömer Sazak

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı - Master's Degree, Sakarya University Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts.

omer.sazak@bilecik.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0219-9079>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 17/09/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/11/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2020

Atıf/Citation: Yılmaz, Saim – Sazak, Ömer. "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334 / 892-945)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 285-313. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.796487>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)

Öz

Abbâsîler'in (132-656/750-1258) ikinci halifesi Mansûr (136-158/754-775), devletin merkezi olarak kurduğu Bağdat şehrinin ortasına hilâfet sarayını inşa ettirmişti. Sonraki halifeler, hilâfet sarayını olarak Bağdat'ın batısı ve doğusunda inşa edilen çeşitli sarayları tercih ettiler. İkamet edilen saraylar değişiklik gösterse de Bağdat şehri, 221 (836) yılında yönetim Sâmerâ'ya taşınıncaya kadar yaklaşık doksan yıl hilâfet merkezi olmaya devam etti. Sâmerâ'dan yeniden Bağdat'a dönüşte, Doğu Bağdat'ta yer alan Hasenî Sarayı hilâfet sarayı yapıldı. Halife Mu'tazid (279-289/892-902) ve oğulları bu sarayın çevresinde beş ayrı saray ve farklı yapılar inşa ettirdiler. Dârülhilâfe adı verilen bu yeni yerleşim yeri, devletin yıkılışına kadar halifelerin ikamet ettikleri kalıcı bir merkez haline geldi. Bu çalışmada Mu'tazid ve oğulları tarafından Dârülhilâfe sınırları içerisinde yaptırılan saraylar incelenmiştir. Tarihçiler arasında görüş ayrılığına neden olan devlet merkezini Sâmerâ'dan Bağdat'a taşıyıp Hasenî Sarayı'nı hilâfet sarayı olarak kullanan ilk halifenin kim olduğu konusu bu incelemenin önemli bir noktasını teşkil ettiğinden öncelikle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Dârülhilâfe, Hasenî Sarayı, Süreyyâ Sarayı, Tâc Sarayı, Dârüş-şecere, Firdevs Sarayı, Cevsakulmuhtes.

The Emergence of Dār al-Khilāfa in East Baghdād and Palaces Built There (279-334/892-945)

Abstract

al-Manşūr (136-158/754-775), the second caliph of the 'Abbāsids (132-656/750-1258), had the palace of caliphate built in the middle of the city of Baghdād, which was established as the center of the state. Later caliphs preferred various palaces built in the west and east of Baghdād as the palace of the caliphate. The city of Baghdād continued to be a center of caliphate for about ninety years until the 'Abbāsīd administration moved to Sāmarrā' in 221 (836), although the palaces inhabited were different. On the way back from Sāmarrā' to Baghdād, the Ḥasanī Palace in East Baghdād was built as a caliphate palace. Caliph al-Mu'tazid (279-289/892-902) and his sons had five palaces and different structures built around this palace. This new settlement, called Dār al-Khilāfa, became a permanent center where the caliphs lived until the collapse of the state. In this study, the palaces built by al-Mu'tazid and his sons within the borders of Dār al-Khilāfa were examined. The issue of who was the first caliph who moved the state center from Sāmarrā' to Baghdād and used the Ḥasanī Palace as the palace of caliphate, which caused a difference of opinion among historians, was addressed first, as it constitutes an important point of this study. [You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Keywords: Islamic History, Dār al-Khilāfa, Qasr al-Ḥasanī, Qasr al-Thurayyā, Qasr al-Tāj, Dār al-Shajarah, Qasr al-Firdaws, al-Jawsak al-Muhdath.

Giriş

Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680), Şam valiliği esnasında Dimaşk'ta Kubbetü'l-hadra isimli bir saray inşa ettirdi. Halife olduktan sonra da ailesiyle birlikte bu sarayda ikamet etmeye ve devlet işlerini buradan yürütmeye devam etti. Onun şehrin merkezinde inşa ettirdiği bu saray, İslâm tarihinde hilâfet sarayının (dârü'l-hilâfe) ilk örneği oldu.¹

1 İsmail Yiğit, *Emevîler (661-750)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 182; Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/117.

Emevîler'i (41-132/661-750) iktidardan uzaklaştıran Abbâsîler'in ikinci halifesi Mansûr, Dicle nehrinin batı yakasında devletin merkezi olarak kurduğu Bağdat şehrinin ortasına Kubbetü'l-hadra isimli hilâfet sarayını inşa etti.² Ancak ondan sonraki halifeler, hilâfet sarayı olarak Bağdat'ın batısı ve doğusunda inşa edilen çeşitli sarayları tercih ettiler. Halife Mehdî (158-169/775-785), Doğu Bağdat'ta bulunan Rusâfe Sarayı'nı tercih ederken; Hârûnürreşîd (170-193/786-809) ve Emîn (193-198/809-813), Batı Bağdat'ta bulunan Huld Sarayı'nda ikamet etti. Ancak Halife Emîn ile kardeşi Me'mûn'un (198-218/813-833) iktidar mücadelesinde her iki saray da harap oldu. Bu mücadeleyi kazanan Me'mûn, bir müddet Horasan'da kaldıktan sonra Bağdat'a geldiğinde önce Rusâfe Sarayı'nda ikamet ederken, daha sonra da Doğu Bağdat'ta Muharrim yakınlarında yaptırdığı saraya yerleşti. Mu'tasım da (218-227/833-842) Sâmerrâ'ya taşınuncaya kadar aynı sarayda oturmaya devam etti.³ Halifelerin sarayları değişmekle birlikte Bağdat şehri, yönetim Sâmerrâ'ya taşınuncaya kadar yaklaşık doksan yıl hilâfet merkezi olma özelliğini korudu.

Abbâsîler'in, Sâmerrâ'dan yeniden Bağdat'a döndüklerinde Doğu Bağdat'taki Hasenî Sarayı'nun hilâfet sarayı yapılması, devletin kalıcı bir hilâfet sarayına kavuşmasını da beraberinde getirdi. Mu'tazid ve ondan sonra oğullarının Hasenî Sarayı etrafında inşa ettikleri saraylar, meydanlar, hayvanat bahçeleri ve sair müştemilat Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe isimli yeni bir yerleşim yerinin ortaya çıkmasını sağladı. Bağdat'ın dört büyük mahallesinden biri haline gelen bu yeni yerleşim yeri, Abbâsîler'in yıkılışına kadar hilâfet merkezi olarak kullanılmıştır.

Bu çalışma söz konusu Dârülhilâfe'yi incelemektedir. İki bölümden oluşan çalışmada, öncelikle hilâfet merkezinin Sâmerrâ'dan yeniden Bağdat'a taşınması, yani Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin ortaya çıkışı konusu ele alınmıştır. İkinci kısımda ise Abbâsîler'in 279 (892) yılında yeniden Bağdat'a dönüşlerinden 334 (945) yılında Büveyhî nüfuzu altına girinceye kadar geçen süreç içerisinde Mu'tazid ve oğullarının Dârülhilâfe'de yaptırmış oldukları saraylar incelenmiştir.

Türkiye'de, tespit edebildiğimiz kadarıyla Abbâsîler dönemindeki sarayları inceleyen müstakil bir çalışma mevcut değildir. Bununla birlikte (Sâmerrâ'dakiler hariç) Abbâsî saraylarının bulunduğu Bağdat şehir tarihini konu alan üç doktora çalışması mevcuttur. Abbâsîler'in ilk yüzyılını inceleyen Kadir Kan'a⁴ ait ilk çalışma bizim ele aldığımız dönemin dışında kalmaktadır.

2 Mustafa Hizmetli, "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı", *İslam Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 6/320-321; Ertuğ, "Saray", 36/117.

3 Jacob Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* (Detroit: Wayne State University Press, 1970), 265, dn. 1; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/538-539.

4 Kadir Kan, *Abbâsîler'in Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)* (Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010).

Abdülhamit Dünder'a ait ikinci çalışma⁵ bu dönemi kısmen içermekteyse de bir yüzyılın bütün boyutlarıyla incelenmesi sebebiyle saraylar hakkında yeterli veri toplama ve değerlendirme imkânı bulunamamış görünmektedir. Ayrıca bizim çalışmamız Dünder'inkinden farklı olarak sarayların IV. (X.) asırdan sonraki durumlarına da ışık tutmaktadır. Abbâsiler'in kuruluşundan Selçuklular'a kadar olan uzun bir dönemi ele alan ve tek bir kaynağa dayanan Hüseyin Polat'a⁶ ait üçüncü çalışma, saraylar konusunda oldukça kısa bilgiler içermektedir.⁷

Yurtdışında konuyla ilgili az sayıdaki çalışmalardan Strange'in⁸ Abbâsiler dönemi Bağdat şehir tarihini ele alan eseri bizim ilgilendiğimiz meseleye odaklanmamakla birlikte çalışma esnasında en fazla istifade ettiğimiz araştırma özelliğini taşımaktadır. Bazı konularda farklı sonuçlara ulaşılmış olsak da onun fikirleri bizim yeni tespitler yapmamızda yol gösterici olmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla bu farklılığın temel etkeni, müellifin İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*⁹ adlı eserini kullanmamış olmasıdır. Son olarak bir kısmı tercüme bir kısmı teliften meydana gelen Lassner'in¹⁰ Bağdat topografyasına dair çalışmasının özellikle dipnotlarından istifade ettiğimizi de belirtmemiz gerekir.

1. Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı: Hilâfet Sarayı'nın Hasenî Sarayı'na Taşınması

Bağdat'ın doğu yakasında kurulan Dârülhilâfe'nin temelini teşkil eden Hasenî Sarayı, Dicle Nehri'nin doğu yakasında Muallâ Nehri'nin¹¹ alt tarafında yer almaktaydı.¹² Bu saray, Halife Hârûnürreşîd zamanında Vezir Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 190/805) oğlu Ca'fer (ö. 187/803) tarafından yaptırılmıştır. Ca'fer b. Yahyâ'nın Halife Hârûnürreşîd tarafından öldürülmesinin ardından saray, halifenin oğlu Me'mûn'a intikal etti. Bu zamana kadar

- 5 Abdülhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019).
- 6 Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019).
- 7 Hüseyin Polat'ın çalışması hakkında kaleme alınan değerlendirme yazısı için bk. Halil İbrahim Hançabay, "Hüseyin Polat, Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2020), 219-228.
- 8 Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (Oxford: The Clarendon Press, 1993), 250.
- 9 Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Aâtâ-Muştafa Abdülkâdir Aâtâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992).
- 10 Lassner, *The Topography of Baghdad*, 265-271.
- 11 Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Şâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 1/114-115.
- 12 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

Ca'ferî Sarayı (el-Kasru'l-Ca'ferî) olarak bilinen saray, bundan sonra Me'mûnî Sarayı (el-Kasru'l-Me'mûnî) ismiyle anılmaya başlamıştır.¹³

Me'mûn vakit geçirmekten hoşlandığı bu sarayda ciddi imar faaliyetlerinde bulundu. At yarışları düzenlemek için bir yarış alanı, Savlecân (Çevgân)¹⁴ oynamak için büyük bir meydan ve vahşi hayvanlar için bir hayvanat bahçesi ilave etti. Ayrıca sarayın doğu tarafına bir kapı açtırdı ve kazdırdığı bir kanalla Muallâ Nehri'nden saraya su getirtti. Kuşkusuz Me'mûn'un bu sarayın yakınında daha sonra kendisine nispetle Me'mûniyye olarak isimlendirilecek olan yeni bir yerleşim yeri oluşturması bu sarayın değerini daha da artırdı. Askerü'l-hâs birliklerini ve önde gelen yakın adamlarını bu semte yerleştirdi. Me'mûn'un yakın adamlarından daha sonra valilik ve vezirlik görevlerine getirilecek olan Fazl b. Sehl (ö. 202/818) ve onun kardeşi Hasan b. Sehl (ö. 236/851) gibi önde gelenler de burada ikamet edenler arasındaydı.¹⁵

Me'mûn, babası Halife Hârûnürreşîd tarafından 182 (799) yılında Horasan'a vali tayin edilinceye kadar Me'mûnî Sarayı'nda ikamet etti. Vali tayin edilen Me'mûn ile birlikte Fazl b. Sehl ve Hasan b. Sehl kardeşler de Horasan'a gittiler. Hârûnürreşîd'in vefatından sonra halife olan Emîn (193-198/809-813) ile kardeşi Me'mûn arasında büyük bir iktidar mücadelesi başladı. Emîn ile giriştiği iktidar mücadelesini kazanan Me'mûn, halife olduktan sonra da Horasan'da kalarak Merv'de oturmaya devam etti. Ancak Halife Me'mûn tarafından Irak valisi tayin edilen Hasan b. Sehl, Horasan'dan dönerek Bağdat'ta Me'mûnî Sarayı olarak bilinen sarayda ikamet etmeye başladı. Bu durum Halife Me'mûn Bağdat'a döndükten (203/818) sonra da değişmedi. Halife Me'mûn Horasan'dan Bağdat'a geldiğinde Batı Bağdat'ta yer alan Huld Sarayı'na yerleşti ve böylece burası hilâfet sarayı oldu. Öte yandan Hasan b. Sehl de Me'mûnî Sarayı'nda oturmaya devam etti.¹⁶

Me'mûnî Sarayı'nın mülkiyeti bir müddet sonra burada ikamet etmekte olan Hasan b. Sehl'e geçmiştir. Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) anlatımına göre Hasan b. Sehl'in kızı Bûrân ile evlenen Halife Me'mûn, düğün merasiminin ardından kayınpederi Hasan b. Sehl'in isteği doğrultusunda bu sarayı ve etrafındaki yapıları ona hediye etti. Sarayın mülkiyetinin Hasan b. Sehl'e geçmesinden sonra bu zamana kadar Me'mûnî Sarayı olarak bilinen bu saray, Hasenî Sarayı (el-Kasru'l-Hasenî) ismiyle anılmaya başlamıştır.¹⁷ Bu düğün

13 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

14 Farsça'da çevgân, Türkçe'de çögen olarak ifade edilen Savlecân oyunu, Ortaçağ'da Orta ve Uzakdoğu saraylarında oynanan ve bugünkü polo oyununa benzeyen ancak üstünden topla oynanan bir oyun türüdür. Detaylı bilgi için bk. Feyzi Halıcı, "Çevgân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/294-295.

15 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1977), 2/4.

16 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

17 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

merasiminin 210 (825) senesinde gerçekleştiği dikkate alındığında,¹⁸ sarayın mülkiyeti en erken bu tarihten itibaren Hasan b. Sehl'e geçmiş olmalıdır.

Hasenî Sarayı, kocası Halife Me'mûn ve babası Hasan b. Sehl'in vefatının ardından kızı Bûrân'a kalmış ve o bu sarayda uzun bir süre ikamet etmiştir.¹⁹ Ancak Hasenî Sarayı'nın Bûrân'dan sonra kime intikal ettiği ve bizim konumuz açısından daha da önemlisi ne zaman hilâfet sarayı haline geldiği noktasında iki farklı anlatım söz konusudur. Bağdat şehir tarihi hakkında oldukça hacimli, müstakil bir eser kaleme almış olan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Rûsûmü dâri'l-hilâfe* isimli eserin müellifi Sâbî'den (ö. 448/1056) aktardığına göre Bûrân, bu sarayı Halife Mu'tazîd'a teslim etmiştir. Buradaki anlatıma göre Mu'tazîd, Hasenî Sarayı'nda oturmak istediğini belirterek Bûrân'dan sarayı boşaltmasını istedi. Bunun üzerine kısa bir süre isteyen Bûrân, sarayın zaman içerisinde yıpranan yerlerini tadilattan geçirdi. Ayrıca güzel mobilyalarla sarayı tefriş ederek kıymetli perdelerle donattı. Mahzenlere halifenin ihtiyaç duyabileceği bütün eşyaları temin ettirdi ve halifeye hizmet edecek hizmetçiler de görevlendirdi. Tadilat işlerinin bitmesinin ardından Mu'tazîd'a mektup yazarak yerleşmesi için sarayın hazır olduğunu bildirdi. Bûrân'ın yaptırmış olduğu tadilattan oldukça memnun kalan Mu'tazîd, daha sonra bu saraya yerleşmiştir.²⁰

Bûrân'ın, Hasenî Sarayı'nı hangi halifeye teslim ettiği konusundaki ikinci rivayet muahhar tarihçi Yâkût el-Hamevî'ye aittir. Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde yer alanla büyük oranda benzerlik arz eden bu rivayette en önemli fark, Hasenî Sarayı'na yerleşen ilk halifenin Mu'temid (256-279/870-892) olarak belirtilmesidir. Yukarıda zikredildiği gibi Bûrân tarafından yaptırılan tadilat çalışmalarının ardından saraya yerleşen Halife Mu'temid, bundan sonraki zamanının bir kısmını Sâmer râ'da bir kısmını ise Bağdat'ta Hasenî Sarayı'nda geçirmiştir. 279 (892) yılında Hasenî Sarayı'nda vefat eden Halife Mu'temid'in cenazesi Sâmer râ'ya defnedilmiştir.²¹

İlk sırada zikrettiğimiz rivayeti aktaran Hatîb el-Bağdâdî, söz konusu rivayetin hemen ardından Bûrân'ın 271 (884-885) yılında vefat ettiğini belirterek onun Halife Mu'tazîd zamanına yetişemediğini, saraya yerleşen ilk halifenin Mu'temid olması gerektiğini zikreder.²² Hasenî Sarayı'nın Mu'temid'e teslim edildiğini aktaran Yâkût el-Hamevî, onun bu düzeltilmesini de dikkate

18 Geniş bilgi için bk Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1990), 7/566, 606-610; İsmâil b. Ömer b. Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1981), 11/53.

19 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

20 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 11/245-246, 335; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 11/53, 73.

21 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

22 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 11/245-246, 335; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 11/53, 73.

almış olmalıdır. Bu iki rivayet hakkında değerlendirmede bulunan araştırmacı Strange, ilk rivayette isim yazımında yanlışlık yapılmış olabileceği tahmininde bulunmaktadır.²³ Aslında bu tahmini yapmak yerine, dönemin kaynağı Taberî'nin eserinden Halife Mu'temid'in vefatı esnasında Hasenî Sarayı'nda ikamet ettiğini teyit etmek mümkündür.²⁴ Bu rivayet, süresini bilemesek de Halife Mu'temid'in Mu'tazid'dan önce bu sarayda ikamet ettiğini tespit etmek için yeterli kabul edilebilir.

Mu'temid'in Hasenî Sarayı'nda ikamet ettiğini tespit etmiş olsak da dönemin siyasî şartları ve onun Bağdat'ta bulunduğunu gösteren rivayetler kronolojik olarak takip edildiğinde, Mu'temid'in bu sarayda uzun süreli ikamet ettiğini, daha da önemlisi bu sarayı hilâfet sarayı olarak kullandığını iddia etmek oldukça zor görünmektedir. 256 (870) yılında halife olan Mu'temid, 261 (875) yılında henüz buluş çağına ermemiş oğlu Ca'fer'i el-Mufavvaz lakabıyla birinci sırada, kendi kardeşi Ebû Ahmed'i ise el-Muvaffak lakabıyla ikinci sırada veliaht tayin ederek nâibi sıfatıyla devlet idaresini kardeşine teslim etmişti.²⁵ Ancak bundan sonraki süreçte devlet idaresini tamamıyla ele geçiren kardeşi Muvaffak'ın baskı ve nüfuzundan kurtulmak isteyen Halife Mu'temid, bu sırada Mısır'ın idaresini elinde bulunduran Ahmed b. Tolun'a sığınmak istedi (269/883). Fakat bu teşebbüsünde başarılı olamayınca kardeşi tarafından hacir altına alınarak yetkileri kısıtlandı ve vefat edinceye kadar göz hapsinde tutuldu.²⁶ Bundan sonra devlet idaresinde önemli bir etkinliği kalmayan Mu'temid'in 279 (892) yılındaki vefatına kadar geçen on yıllık süreç içerisinde Bağdat'a geldiğini gösteren sadece üç kayıt mevcuttur. Bunların ilkinde Halife Mu'temid'in 270 yılının Şaban (Şubat 884) ayında Bağdat'a geldiği, ardından aynı yıl içerisinde Sâmerrâ'ya döndüğü zikredilmektedir.²⁷ İkinci rivayette onun 271 yılı Şevvâl (Mart-Nisan 885) ayında Bağdat'ta Horesan hacılarını huzuruna kabul ettiği kaydedilmektedir.²⁸ Onun Bağdat'a gelişle alakalı üçüncü rivayet 278 yılı Safer (Haziran 891) ayına aittir. Devlet idaresini elinde bulunduran kardeşi Muvaffak'ın vefatı öncesindeki hastalığı

23 Strange, *Baghdad*, 249.

24 et-Taberî, *Târîh*, 10/29.

25 et-Taberî, *Târîh*, 9/514; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûci'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, nşr. Muḥammed Muhyiddîn Abdülhâmîd (Beyrut: el-Mektebü'l-Asriyye, ts.), 4/211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/163; İzzeddin Ali b. Muḥammed b. el-Eṣṣîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tornberg (Beyrut: y.y., 1979), 7/277-278.

26 et-Taberî, *Târîh*, 9/620-622; *Mürûci'z-zeheb*, 12/222-223; Muḥammed b. Ali b. Tabâtâbâ İbnü't-Tıkkakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmîyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 252; Celâleddin es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, nşr. Kâsım er-Rıfâ'i-Muḥammed el-Oṣmânî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1986), 414-415, 417. Halife Mu'temid ile kardeşi Muvaffak arasındaki ilişkiler hakkında değerlendirmeler için ayrıca bk. Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 69-74.

27 et-Taberî, *Târîh*, 9/666; *Târîhu'l-hulefâ*, 414-416.

28 et-Taberî, *Târîh*, 10/7.

esnasında Medâin'de bulunan Halife Mu'temid, Vezir Ebü's-Sakr tarafından Bağdat'a getirilmiştir.²⁹ Mu'temid'in bu son gelişinden vefatına kadar Bağdat'ta kaldığı anlaşılmaktadır. Bağdat'a geldikten sonra Muvaffak vefat edince onun oğlu Mu'tazid'ı babasının yerine ikinci sırada veliaht tayin ederek devlet idaresini ona bırakmak zorunda kalmıştır.³⁰ Ardından kısa bir süre sonra oğlu Cafer'i veliahtlıktan azlederek, Mu'tazid'ı birinci sırada veliaht tayin etmeye mecbur olmuştur (22 Muharrem 279/24 Nisan 892).³¹ Bundan yaklaşık altı ay sonra vefat ettiğinde ise yerine Mu'tazid halifelik makamına oturmuştur (19 Recep 279/15 Ekim 892).³²

Yukarıda zikredilen rivayetlerden hareketle konumuzla alakalı bazı önemli tespitlerde bulunmak mümkündür. Öncelikle Mu'temid'in Bağdat'ta bulunduğunu gösteren rivayetler ile Hasenî Sarayı'nın sahibi Bûrân'ın 271 yılında vefat ettiği birlikte düşünüldüğünde Mu'temid'in, Bûrân b. Sehl'den Hasenî Sarayı'nı ne zaman istediğine dair bir tahmin yürütme imkânı ortaya çıkar. 269 yılında hacir altına alınan Mu'temid'in, 270 yılında Bağdat'a geldiğinde Bûrân'dan Hasenî Sarayı'nı istemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta bir sonraki yıl, yani 271 yılında bu sarayı teslim almak için Bağdat'a geldiğini düşünmeye engel bir durum da mevcut değildir. İkinci husus Bağdat'a her gelişinin kayıt altına alınmadığını düşünsek bile eldeki bu veriler, onun Bağdat'ta uzun süreli kalmadığını veya kalamadığını net bir şekilde ortaya koyar. Daha da önemlisi Yâkût el-Hamevî'nin ifade ettiği gibi zaman zaman Bağdat'a geldiğinde bu sarayda ikamet etmiş olsa bile onun yetkilerinin kısıtlandığı dikkate alındığında burasının bir hilâfet sarayı olarak kullanıldığını iddia etmek oldukça zordur. Nitekim bizim ulaştığımız bu sonucu doğrular mahiyette İbnü'l-Cevzî, kendi döneminde Dârülhilâfe olarak bilinen Hasenî Sarayı'nda ilk oturan halifenin Halife Mu'tazid olduğunu açıkça zikreder.³³

Kaynaklar, Mu'temid'den sonra halife olan Mu'tazid'in burada ikamet etmeye başlamasıyla birlikte Hasenî Sarayı'nın hilâfet sarayı olarak kullanılmaya başlandığı hususunda hemfikirdirler.³⁴ Kuvvetle muhtemel kendinden önce devletin idaresini elinde bulunduran babası Muvaffak'ın ve kendisinin

29 et-Taberî, *Târîh*, 10/20; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/227-228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/441-442.

30 et-Taberî, *Târîh*, 10/20-22; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/428-429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/442-444.

31 et-Taberî, *Târîh*, 10/28; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/452.

32 et-Taberî, *Târîh*, 10/29,30; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/229-231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/455-456.

33 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/335; Hamdullah el-Müstevfî, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, çev. G. Le Strange (Leiden: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1919), 40; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 11/72; Lassner, *The Topography of Baghdad*, 267, dn. 5.

34 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/335; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/3-4.

uzun zamandan beri Bağdat'ta bulunmaları, onun Bağdat'ı yeni hilâfet merkezi olarak belirlemesinde etkili olmuştur. Öte yandan Sâmer râ'ya gitmeden önce Batı Bağdat'ta hilâfet sarayı olarak kullanılan iki sarayın, Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi esnasında ve geçen zaman içerisinde ciddi bir şekilde tahribata uğraması,³⁵ Doğu Bağdat'taki Hasenî Sarayı'nı hilâfet sarayı olarak seçmesinde önemli rol oynamış olmalıdır. Aynı zamanda Hasenî Sarayı'nın kısa bir süre önce tadilattan geçirilmesi ve kendinden önceki halifenin bu sarayı kısa aralıklarla da olsa ikamet yeri olarak kullanmasına sembolik bir değer atfetmesi, onun bu seçimini etkilemiş olmalıdır. Belki de o bu kararı alırken, Mu'temid'in sadece ikamet için kullandığı kısa aralığı saymazsak, eski hilâfet merkezinde önceki halifelerin kullanmadığı yeni bir sarayda yeni bir başlangıç yapma düşüncesindeydi.

Hasenî Sarayı'nı yönetimin merkezi haline getiren Mu'tazîd, yaptığı ilavelerle sarayı oldukça genişletti. Onun yaptığı ilaveler daha önce Me'mûn tarafından yapılanlardan çok daha fazlaydı. Ancak asıl dikkat çeken husus onun bu sarayın çevresinde yaptığı düzenlemelerdi. Mu'tazîd çevrede bulunan evleri yıktırarak Me'mûn'un bıraktığı meydanı daha da genişletti ve etrafına duvar ördürdü. Bu duvarın çevresinde yeni evler inşa ettirdi.³⁶ Genişlettiği meydana halkın Cuma namazlarını kılabilceği bir alan belirledi. Mescid bulunmamasına rağmen insanlar Cuma vakti buraya gelerek namazlarını kılabiliyordu. Ayrıca bu meydana önde gelen şahsiyetleri hapsedtiği Metâmîr adı verilen zindanlar inşa etti.³⁷ Onun Hasenî Sarayı'nı kalıcı hale getiren en önemli icraatı, bu sarayın hemen yakınında inşa ettirdiği diğer saraylardı. Strange yerinde bir tespitle onun saray inşasında yeni bir dönem başlattığını belirtir.³⁸ İleride ele alınacağı gibi Süreyyâ Sarayı başta olmak üzere Hasenî Sarayı çevresinde yaptığı imar faaliyetleri ile Abbâsîler'in yıkılışına kadar kendinden sonraki halifelerin ikamet edeceği Dârülhilâfe isimli kalıcı bir merkezin ortaya çıkmasını sağlamış oldu. Onun bu imar faaliyetleri, önce iç savaşlar sebebiyle harap olmuş, sonrasında hilâfet merkezinin Sâmer râ'ya taşınması sonucunda kaderine terkedilmiş Bağdat'ın yeniden canlanıp toparlanması için de ön ayak oldu.

Mu'tazîd ikamet ettiği Hasenî Sarayı'nda vefat etti.³⁹ Onun yerine halife olan oğlu Müktefî'nin (289-295/902-908) biat merasimi bu sarayda icra edildi.⁴⁰ Müktefî'nin bu sarayla ilgili düzenlemelerinden birisi, Mu'tazîd'in

35 Şeşen, "Dârülhilâfe", 8/539.

36 Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

37 Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336. Ayrıca bk. et-Taberî, *Târîh*, 10/31.

38 Strange, *Baghdad*, 250.

39 et-Taberî, *Târîh*, 10/86; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/273.

40 et-Taberî, *Târîh*, 10/87; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/275, 276.

Hasenî Sarayı meydanında yaptırmış olduğu Metâmir isimli zindanı yıktırarak⁴¹ yerine Câmîu'l-Kasr'ı (Saray Camii) inşa ettirmesiydi. Erken saatlerde gelerek Cuma namazlarını kılan insanlar, gün bitiminde Dârülhilâfe sınırları dışına çıkarılıyordu. Hatta bu uygulama zaman içerisinde resmiyet kazanmıştı.⁴²

Halife Muktedir'in (295-320/908-932)⁴³ ve daha sonra Halife Müttaki'nin (329-333/940-944)⁴⁴ biat merasimleri Hasenî Sarayı'nda düzenlenmiştir. Son aktarılan bilgi, Hasenî Sarayı'nın dördüncü yüzyılın ilk yarısında hâlâ kullanımında olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda bundan sonraki süreçte Hasenî Sarayı'ndan bahsedilmemektedir. Belki de bunun nedeni Dârülhilâfe'nin en yaşlı binası olan Hasenî Sarayı'nın dördüncü yüzyılın sonlarına doğru yıkılmış olmasıdır. Nitekim Strange de bu kanaattedir.⁴⁵

2. Dârülhilâfe'de İnşa Edilen Saraylar

2.1. Süreyyâ Sarayı

Süreyyâ Sarayı, Hasenî Sarayı'nı esas almak suretiyle Dârülhilâfe'yi oluşturan Halife Mu'tazid'in yaptırdığı ilk saraydır. Başlangıçta Dârülhilâfe sınırları dışında kalan Süreyyâ Sarayı, Muktedir döneminde genişleyen Dârülhilâfe sınırları içine dâhil olmuştur. Kaynaklarda bu sarayın yapılış tarihine dair açık bir kayıt mevcut değildir. Ancak yapımına dair verilen bilgilerden yaklaşık bir tarih tespit etmek mümkündür. Mu'tazid, ilk olarak Tâc Sarayı'nın yapımını başlatmıştı. Temel kazıldıktan sonra Âmid seferine çıkan halife, sefer dönüşünde saray alanını duman kapladığını gördü. Bunun üzerine Tâc Sarayı'nın yapımından vazgeçerek buraya 2 mil (4 km) uzakta Süreyyâ Sarayı'nın yapımını başlattı.⁴⁶

Süreyyâ Sarayı'nın yapılış tarihini tespitite, Mu'tazid'in çıkmış olduğu Âmid seferi kilit rol oynar. Bu sarayın yapılış tarihi ile alakalı doğrudan bir tespitite bulunmayan Strange, Âmid seferini esas almak suretiyle Tâc Sarayı'nın yapılışının 286 (899) yılında durdurulduğunu belirtir.⁴⁷ Süreyyâ Sarayı'nın yapımına, Tâc Sarayı'nın inşasının durdurulmasından hemen sonra başlandığı dikkate alındığında, onun Süreyyâ Sarayı'nın yapımına 286 yılında başlandığını kabul ettiği ortaya çıkar. Bununla birlikte onun bu tespitini

41 et-Taberî, *Târîh*, 10/88; el-Mes'ûdî, *Mürûcî'z-zehab*, 4/276.

42 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

43 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Şûlî, *Kısmün min aḥbârî'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî*, nşr. Hâlef Reşîd Nu'mân (Beyrut: Dârü's-Şu'ûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, 1999), 11/28.

44 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Şûlî, *Aḥbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakillâh*, nşr. Heyworth Dunne (Beyrut: y.y., 1983), 187-188.

45 Strange, *Baghdad*, 277.

46 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4-5.

47 Strange, *Baghdad*, 251-252.

gözden geçirmeyi gerekli kılan üç farklı rivayet mevcuttur. Süreyyâ Sarayı'nın 286 yılından önce mevcut olduğunu ve Mu'tazîd'in burada ikamet ettiğini gösteren bu rivayetlerden ikisi 284 (897-898) yılına, üçüncüsü ise 285 (898-899) yılına aittir. Kronolojik sıraya göre 284 yılı Rebülevvel (Nisan 897) ayına ait birinci rivayette, Mu'tazîd'in doktorlarından Hristiyan Gâlib'in yine Hristiyan olan hizmetçisi Vasîf, Hz. Peygamber'e hakaret ettiği için hapsedilir. Ancak kendisine had cezası uygulanmadığı için halk ayaklanır. Bunun üzerine onlardan bir gruba, bu sırada Süreyyâ Sarayı'nda ikamet etmekte olan Mu'tazîd ile görüşmeleri için müsaade edilir. Görüşme sonrasında Mu'tazîd, hüküm vermesi için olayı Kadı Yusuf'a havale eder.⁴⁸ Aynı yılda gerçekleşen ikinci olay, bizzat Süreyyâ Sarayı'nın içerisinde yaşanır. 12 Şaban 284 (14 Eylül 897) tarihinde Süreyyâ Sarayı'nda elinde kılıç bulunan bir adam gözüktür. Sarayın hizmetçilerinden biri bu adamın yanına yaklaşınca, adam elindeki kılıçla hizmetçiyi yaralar ve ardından kaçarak izini kaybettirir. Bütün aramalara rağmen söz konusu adam bulunamaz. Bu olay sonrasında endişeye kapılan Mu'tazîd, sarayın etrafında bulunan duvarı daha da sağlamlaştırır ve bu duvara tırmanarak çıkmayı engellemek için korkuluklar ilave ettirir. Ayrıca güvenliği sağlamak için sarayın etrafında muhafızlar görevlendirir.⁴⁹ 285 yılı Safer (Mart 898) ayına ait üçüncü rivayette ise komutan Vasîf Kâmah'ın, Cibâl bölgesinde isyan ettiği için öldürülen Dülefilerden Ebû Leylâ isimli Hâris b. Abdülazîz'in başını, Halife Mu'tazîd, Süreyyâ Sarayı'nda iken getirdiği kaydedilmektedir.⁵⁰

Süreyyâ Sarayı'nın 284 yılında mevcut olduğunu gösteren yukarıdaki üç rivayet, Strange'in tespit etmiş olduğu 286 yılı ile açık bir şekilde çelişir. Kanaatimizce Strange, 286 yılı tespitinde bulunurken Mu'tazîd'in Âmid üzerine yapmış olduğu ikinci ve son seferi⁵¹ esas almış olmalıdır. Ancak Mu'tazîd'in Âmid ve çevresini elinde bulunduran Benû Şeybân üzerine iki seferi söz konusudur ve bunlardan birincisi 280 (893) yılında düzenlenmiştir. Ancak bu seferde düşmanın başka bir mevkide karargâh kurduğu haber alındığından Âmid'e kadar gidilmemiştir.⁵² Dolayısıyla bu sefer kaynaklarda Âmid seferi olarak zikredilmemiş, Mu'tazîd'in Benû Şeybân üzerine seferi olarak kaydedilmiştir. Kuvvetle muhtemel bu hususu gözden kaçırın Strange, ikinci seferi

48 et-Taberî, *Târîh*, 10/52.

49 et-Taberî, *Târîh*, 10/63-64; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 121/372-373. Ayrıca bk. el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/260-261; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7/486-487.

50 et-Taberî, *Târîh*, 10/67.

51 et-Taberî, *Târîh*, 10/68-69, 70-71; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/240-241; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7/491,495-496.

52 et-Taberî, *Târîh*, 10/32-33, 34; el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/244, 245; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 7/462. Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Yılmaz, *Abbâsîler*, 159-161.

esas almak suretiyle 286 yılı tespitinde bulunmuştur. Hâlbuki 280 yılında düzenlenen birinci sefer dikkate alındığında yukarıda zikredilen tezat da ortadan kalkacaktır. Buradan hareketle Süreyyâ Sarayı'nın yapımına 280 yılında başlandığını kabul etmek daha doğru olacaktır. Nitekim İbnü'l-Cevzî de (ö. 597/1201) Süreyyâ Sarayı'nın yapımına dair Sâbî'den aktardığı rivayeti, 280 yılı olayları arasında zikreder.⁵³ Sonuç olarak 280 yılında yapımına başlanan Süreyyâ Sarayı, en geç 284 yılında, hatta bundan daha önce bitirilmiş olmalıdır.

Bu sarayın inşa edildiği yere nispetle "Süreyyâ Sarayı" olarak isimlendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Mu'tazîd'in, kendisinin veziriyle devlet işlerini görüşürken, kara ve deniz hayvanlarının önünde avlandığını bildiren bu sarayla ilgili övücü sözleri,⁵⁴ sarayın inşa edildiği Süreyyâ mevkiinin ormanlık bir alan olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Sûlî (ö. 335/946), Halife Râzî'nin (322-329/934-940) beraberindekilerle birlikte Süreyyâ'da ormanlık bir alanda domuz avına çıktıklarını nakleder.⁵⁵

Mes'ûdî (ö. 345/956), Süreyyâ Sarayı'nın üç fersah uzunluğunda olduğunu ve Mu'tazîd'in bu sarayın yapımı için dört yüz bin dinar harcadığını kaydeder.⁵⁶ Ayrıca Mu'tazîd, Süreyyâ Sarayı ile Hasenî Sarayı arasında bir yer altı geçidi inşa ettirmişti. Böylece hizmetçiler ve cariyeler halka görünmeden iki saray arasında gidip gelebiliyorlardı.⁵⁷ Süreyyâ Sarayı'nın suyu Mûsâ Nehri'nden gelmekteydi.⁵⁸ Öte yandan sarayın yanında Halife Râzî'nin içerisindeki güllere çok büyük hayranlık duyduğu bir bahçe bulunmaktaydı.⁵⁹ Muktedir'e biat edilirken mevcut olan bu bahçenin adı Büstânü'l-Verd olmalıdır.⁶⁰

Halife Mu'tazîd, Süreyyâ Sarayı'nın yapımı tamamlanınca burada ikamet etmeye başlamış ve çarşının da buraya taşınmasını emretmişti. Ancak halk buna tepki gösterince, emre itaat edenin kazançlı çıkacağını belirterek onları bu konuda serbest bırakmıştı.⁶¹

Başlangıçta Dârülhilâfe dışında kalan Süreyyâ Sarayı, Müktefî ve Muktedir dönemlerinde yapılan ilavelerle daha da genişleyen Dârülhilâfe'nin sınırları içine dâhil olmuştur.⁶²

53 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

55 es-Şûlî, *Ah̄bârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttaķillillâh*, 99.

56 el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, 4/233.

57 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

58 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/114.

59 el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, 4/324.

60 Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, "Tekmiletü Târîhi't-Ṭaberî", *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1967), 11/192.

61 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

62 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

Kaynaklarda yapılan çeşitli atflardan Süreyyâ Sarayı'nın, Müktefî, Muktedir ve Râzî dönemlerinde aktif olarak kullanıldığını tespit etmek mümkündür.⁶³ Bununla birlikte Muktedir'i iktidardan uzaklaştırmak için yaşanan iki iç savaş başta olmak üzere zaman içerisinde meydana gelen karışıklıklar, yangın, deprem ve sel gibi felaketler bu sarayın büyük tahribata uğramasına, hatta yanmasına neden olmuştur.⁶⁴

Yâkût el-Hamevî, Süreyyâ Sarayı'nın Bağdat'ta meydana gelen ilk sel baskınında yıkıldığını kaydeder.⁶⁵ Strange, bu bilgiden hareketle bu sarayın Doğu Bağdat'ı sular altında bırakan ve büyük tahribata yol açan 466 (1074) yılındaki selde yıkılmış olabileceğini iddia eder.⁶⁶ Buna karşılık Lassner, 461 (1069) yılındaki selde yıkılma ihtimalini öne sürer.⁶⁷ İbnü'l-Cevzî'nin, 461 yılındaki selde Süreyyâ Sarayı'nın sular altında kaldığını açık bir şekilde kaydetmesi,⁶⁸ Lassner'ın tahminini daha güçlü kılmaktadır. Sâbî'nin kendi dönemine ait anlatımından, Süreyyâ Sarayı'nın yıkılmadan çok daha önce kullanılamaz hale geldiğini düşünmek mümkündür. Kendi döneminde mevcut olan birkaç katı daha fazla büyüklükte olan Dârülhilâfe'nin zaman içerisinde küçüldüğünü ve daha önceden buraya dâhil olan hayvanat bahçesinin ve Süreyyâ Sarayı'nın, Dârülhilâfe'ye bir hayli uzak kaldığını belirtir. Yaşanan iç savaşlar ile yangın ve deprem gibi felaketlerin burada bulunan saray, köşk ve pek çok muhteşem yapının harap olmasına neden olduğunu zikreder.⁶⁹

2.2. Tâc Sarayı

Mu'tazî'de Dârülhilâfe'de yapımını başlattığı ilk saray Tâc Sarayı idi. Bu ismi veren de kendisiydi.⁷⁰ Önceden geçtiği gibi 280 yılında Hasenî Sarayı'nın çevresindeki evleri yıktırarak buraya Tâc Sarayı'nın temelini kazdırmıştı.⁷¹ Hatta Samerrâ'da bulunan Kâmil Sarayı'nın ve Medâin'de bulunan Kisrâ'ya ait

63 et-Taberî, *Târîh*, 10/113; es-Şûlî, *Ah̄bârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakillillâh*, 99-100; es-Şûlî, *Kısmün min ah̄bârü'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî*, 262-263; Arîb b. Sa'd, "Şılatü Târîhi't-Taberî", *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1967), 11/13; el-Hemedânî, "Tekmiletü Târîhi't-Taberî", 11/192.

64 Ebü Ali Aḥmed b. Muḥammed İbn Miskeveyh, *Kitâbü tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, nşr. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth (Kahire, 1915), 161. Ayrıca bk. Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muḥassin es-Şâbî, *Rüsûmü Dâri'l-hilâfe*, nşr. Mîhâil Avvâd (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1986), 7.

65 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

66 Strange, *Baghdad*, 251.

67 Lassner, *The Topography of Baghdad*, 267, dn. 4.

68 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/113-114.

69 es-Şâbî, *Rüsûm*, 7. Ayrıca bk. Dünder, 4/10. *Yüzyılda Bağdat*, 63.

70 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/3.

71 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

Kasru'l-Ebyaz'ın⁷² bazı kısımlarını yıktırması ve bunlardan elde ettiği malzemelerle yeni sarayın temelini ördürmüştü.⁷³ Ancak bu sırada Âmid üzerine sefere çıkan Mu'tazid, dönüşünde temelin bulunduğu alanın üzerini duman kapladığını görmüş, bunun üzerine Tâc Sarayı'nın yapımını durdurarak Süreyyâ Sarayı'nın inşasını başlatmıştı.⁷⁴ Ancak şehrin üzerini kaplayan bu dumanın engellenmesi için adım atmaktan geri durmadı. Yakın çevrede bulunan pirinç tarlalarının duman oluşmasına neden olduğunu öğrenince, pirinç ekimini ve hurma ağacı dikilmesini yasakladı.⁷⁵ Oğlu Müktefî'nin, Tâc Sarayı'nın inşasını yeniden başlatması, onun almış olduğu bu tedbirin sonuç verdiğini göstermektedir.

Müktefî, halifelîği döneminde babasının bıraktığı temel üzerinden Tâc Sarayı'nın yapımını yeniden başlattı⁷⁶ ve bu işin sorumluluğunu Ebû Abdullah en-Nakrî'ye verdi. Bunun üzerine Kasru'l-Ebyaz'ın kalan kısımları yıkıldı, onun çatısından ve duvarlarından sökülen tuğlalar, Tâc Sarayı'nın Dicle Nehri'nin suları altında kalmasını engellemek için inşa edilen set yapımında kullanılırken; temelinden çıkan tuğlalar da sarayın üst kısımlarını inşa etmek için kullanıldı.⁷⁷ Tâc Sarayı'nın arka kısmında kalan, setin baş tarafına evler ve kamelyalar yapıldı.⁷⁸ Bunların hepsinin üstü yarım daire şeklinde bir kubbeyle kaplandı. En tepe noktasına bir eşek vasıtasıyla çıkılabildiği için bu kubbeyle, Kubbetü'l-Himâr ismi verilmişti. Tâc Sarayı'nın ön yüzünde ise beş kemer bulunmaktaydı. Her bir kemer beş zirâ' yüksekliğinde on mermer sütuna sahipti.⁷⁹ Ortadaki kemer diğer kemerlerden oldukça yüksekti.⁸⁰

Dönemin müellifi Taberî, Tâc Sarayı'nın yapımı hakkında doğrudan bilgi nakletmese de onun verdiği dolaylı bilgiden iki önemli tespitte bulunmak mümkündür. Taberî, 292 (904-905) yılında art arda meydana gelen ve Bağdat'ı sular altında bırakan iki büyük su baskını sonrasında Müktefî'nin, Hasenî Sarayı'nın yanında Dicle'ye doğru uzanan altmış arşın (otuz metre) uzunluğunda büyük bir yapı inşa ettirdiğini kaydeder.⁸¹ Tâc setinden bahsettiğini

72 Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/3.

73 Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

74 Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

75 el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 12/336. Muhtemelen İbnü'l-Cevzî'nin eserinde yer alan bu rivayeti görmemiş olan Strange, Mu'tazid'in çevredeki evleri yıktırmasından hareketle sarayın inşaat alanı üzerinde meydana gelen dumanın çevredeki evler sebebiyle olduğu düşüncesindedir (*Baghdad*, 251-252). Şayet onun bu iddiası doğru olsaydı, bu uzun süreli bir durum olmaz, evlerin yıkılmasından sonra sarayın yapımına devam edilebilirdi.

76 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

77 Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

78 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

79 Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

80 İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâşidü'l-ittılâ' 'alâ esmâ'î'l-emkine ve'l-bika' Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 1/248.

81 Ehsan Yar-Shater (ed.), *The History of al-Tabarî* (Albany: State University of New York Press, 1987), 38/154.

düşündüğümüz bu bilgiden hareketle, Tâc Sarayı'nı su baskınından korumak için yapılan setin altmış arşın (otuz metre) uzunluğunda olduğu tespit edilebilir.⁸² Şayet bu tespit doğru ise o zaman bu setin ve Tâc Sarayı'nın yapımına 292 yılında başlanmış olmalıdır. İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre Tâc Sarayı'nın yapımı 22 Şaban 294 (7 Haziran 907) tarihinde tamamlanmıştır.⁸³

Tâc Sarayı'nın eklenmesiyle birlikte Halife Müktefî döneminde Dârülhilâfe sınırları içerisinde, halifeyi korumakla görevli 20.000 kişiden müteşekkil gulâmu dâriyye,⁸⁴ Zenci ve Slavlardan oluşan 10.000 de hizmetçi bulunmaktaydı.⁸⁵ Ayrıca Müktefî öldüğünde, koşu atları, katır, deve ve diğer türlerden oluşan dokuz bin hayvan bırakmıştı.⁸⁶ Bunlar göz önüne alındığında Müktefî döneminde Dârülhilâfe'nin oldukça genişlediği tespit edilmektedir.

Muktedir, Tâc Sarayı'nı yabancı elçileri huzuruna kabul ettiği resmi konut olarak kullanmaya başlamıştı.⁸⁷ Ayrıca Muktedir, ikisi sarayın çevresinde diğeri ise içerisinde olmak üzere Tâc Sarayı'na üç önemli ilavede bulundu. Çevresine yaptığı ilavelerden birisi mermer sütunlarla çevrili ve her bir kenarı biner zira' uzunluğunda⁸⁸ geniş bir alanı kaplayan Hânü'l-Hayl adı verilen at çiftliği idi. Diğeri ise Hayru'l-Vahş adı verilen hayvanat bahçesiydi. Nitekim Muktedir, 305 (917) yılında Doğu Roma İmparatorluğu'nun elçilerini Tâc Sarayı'nda kabul etti ve bu kabul öncesinde elçilerin ziyareti için at çiftliği ve hayvanat bahçesi özel olarak hazırlandı. Bu ziyaret esnasında at çiftliğinde eyerleri altın ve gümüşle kaplı beş yüz at sağda, eyerleri altın sırmalı ve başları ipek örtülerle kaplı beş yüz at solda olmak üzere toplam bin at bulunmaktaydı. Her atın başında resmî kıyafetli birer seyis görevlendirilmişti. Hayvanat bahçesinde ise insanların yanına gelen, ellerinden yiyecekler yiyen yabanî hayvanlar sergilenmiş ve elçiler bu hayvanları elleriyle beslemişlerdi.⁸⁹ Muktedir'in Tâc Sarayı'nın içerisine yaptırdığı ilave daha çok gösterişe yönelikti. O, ileride zikredileceği gibi Dârüşşecere'de bulunan ağaçtaki sistemin bir üst modelini Tâc Sarayı'nda kendi tahtının bulunduğu salonda kurduğunu. Nitekim elçiler huzuruna geldiğinde onun emir vermesiyle birlikte salonda bulunan kubbe açılmış ve yerden yukarıya doğru yükselen bir ağaç ortaya çıkmıştı. Bir taraftan fıskiyelelerden misk ve gülsuyu kokan sular akarken, diğeri

82 İbn Abdülhak, bu setin yetmiş arşın uzunluğunda olduğunu zikreder. el-Bağdâdî, *Merâşidü'l-ittılâ'*, 1/248.

83 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/50.

84 Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/178-180.

85 es-Şâbî, *Rûsûm*, 8; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/100.

86 el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/280-281.

87 es-Şâbî, *Rûsûm*, 11-14; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/104-105.

88 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/419.

89 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/100-103. Ayrıca bk. Dünder, 4/10. *Yüzyılda Bağdat*, 63.

tarafından ağacın üzerinde bulunan kuş heykelleri ötmeye başlamıştı.⁹⁰ Araştırmacı Lassner, Dârüşşecer'e de bulunan ağaçtaki kuşların rüzgârın etkisiyle hareket ettiğini ancak burada hidrolik sistemle çalışan daha üst bir mekanizmanın kullanıldığı görüşündedir.⁹¹

Muktedir'den sonra halife olan Kâhir (320-322/932-934) kısa süren halifeliği döneminde küçük bir turunçgiller bahçesi oluşturmuştu. Mes'ûdî'nin anlatımına göre bir ceriblik (yaklaşık bir dönümün üçte biri) alanı kapsayan bu bahçedeki portakal ağaçlarını, Basra ve Umman'dan getirtmişti. Bu ağaçlardaki meyveler yıldız gibi parlamaktaydı. Ayrıca bahçenin etrafında güzel kokulu çiçekler ve çeşitli bitkiler bulunmaktaydı. Yine bu bahçede, kumru, halkalı güvercin, karatavuk ve papağan gibi yabancı ülkelerden getirilen hayvanlar mevcuttu. Ancak bu güzel bahçe, kısa bir süre sonra Halife Râzî tarafından Kâhir'in gizlediğini düşündüğü hazineyi bulmak için yapılan kazılar sonucunda yerle bir edildi.⁹² Strange, Kâhir'in oluşturduğu bu bahçenin Tâc Sarayı'nın alanı içerisinde yer aldığı kanaatindedir.⁹³

451 (1059) yılında Fâtımîler adına Bağdat'ı ele geçiren Arslan el-Besâsîrî, Tâc Sarayı'nın yıkılması için talimat verdi. Bunun üzerine sarayın çatı kısmı, kuvvetle muhtemel sarayın ismiyle sembolleştiği tâc kubbe yıkılmaya başlandı. Ancak daha sonra kendisine bu işin faydadan çok zarar getireceği söylenince sarayın yıkımını durdurdu.⁹⁴ Büyük Selçuklu (431-552/1040-1157) Sultanı Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) Besâsîrî'yi Bağdat'tan uzaklaştırmasından (449/1058) sonra büyük olasılıkla tamir edilen Tâc Sarayı, yeniden Abbâsî halifelerinin devlet işlerini yürüttüğü resmi konut haline geldi. Nitekim Halife Müstazhir (487-512/1094-1118), 495 (1101) yılında Melikşah'ın (465-485/1072-1092) oğulları Muhammed (498-511/1105-1118) ve Sencer'i (511-552/1118-1157) bu sarayda kabul etmiş ve onlara hil'at giydirmişti.⁹⁵

Yâkût el-Hamevî'nin bildirdiğine göre, Halife Müstersid (512-529/1118-1135) zamanında Tâc Sarayı'nda resmî törenlerin düzenlendiği Bâbülhücre

90 Reşid b. Zübeyr, *ez-Zehâ'ir ve't-tuhaf* (Kuveyt: Matbu'atü Hükümeti'l-Kuveyt, 1984), 138.

91 Lassner, *The Topography of Baghdad*, 269-270, dn. 14.

92 el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, 4/335-336. Ayrıca bk. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 437.

93 Strange, *Baghdad*, 258.

94 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/45. Ayrıca bk. İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12/173.

95 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/74-75.

adında özel bir alan inşa edilmiştir.⁹⁶ Nitekim bundan sonra vezir tayini, Selçuklu sultanlarına hil'at giydirme gibi devletin resmî törenleri bu salonda gerçekleştirilmiştir.⁹⁷

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), zaman içinde yıpranmış olan Tâc Sarayı'nın çökmesinden endişe edildiği için 513 (1119-1120) yılında yıktırıldığını kaydeder.⁹⁸ Halbuki bunun tam aksine İbnü'l-Cevzî, 513 (1120) yılında Tâc Sarayı'nda yeni bir yapının inşa edildiğini zikreder.⁹⁹ Belki de bu yapı yukarıda zikri geçen Bâbülhücre binasıdır. Yine aynı müellifin bildirdiğine göre Halife Müsterşid, çökmeye yüz tutmuş olan Tâc Sarayı'nı 524 (1129-1130) yılında yıktırılmış ve bu senenin sonuna kadar yenisini yaptırmıştır.¹⁰⁰

Yâkût el-Hamevî'nin bildirdiğine göre 549 (1154) yılında yıldırım düşmesi sonucunda çıkan yangında Tâc Sarayı ve onun kubbesi yanmıştır.¹⁰¹ İbnü'l-Cevzî'den daha açık bir şekilde öğrendiğimiz kadarıyla bu yangında Müsterşid'in yaptırmış olduğu Tâc Sarayı yanmıştır.¹⁰² Kuvvetle muhtemel bu son kaydı görmemiş olan Strange, Yâkût el-Hamevî'nin ifadelerinden hareketle bu yangında Müktefî'nin yaptırmış olduğu Tâc Sarayı'nın ve Kubbetü'l-Himâr adı verilen Tâc Seddi'nin yandığı görüşündedir.¹⁰³ Makdisi, yangının çıktığı yılı takip eden 551 (1156-1157) ve 552 (1157-1158) yıllarında Tâc Sarayı'nın mevcudiyetini gösteren İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde yer alan rivayetlerden hareketle Strange'in bu görüşüne karşı çıkmaktadır.¹⁰⁴ Onun bu itirazına ileride zikredeceğimiz gibi yanan Tâc Sarayı'nın dönemin halifesi Muktefî (530-555/1136-1160) tarafından yeniden inşa edildiğini ve

96 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/307. Ayrıca bk. Strange, *Baghdad*, 259-260. Yâkût el-Hamevî, Bâbülhücre'yi ilk defa Halife Müsterşid'in inşa ettirdiğini açık bir şekilde belirtmekteyse de; İbnü'l-Cevzî'nin, *el-Muntazam* adlı eserinde Bâbülhücre kavramını 451 (1059-1060) yılından itibaren kullanmaya başladığı görülmektedir. Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/52, 106, 161, 196, 200, 17/100, 123. Bu durum iki ihtimali akla getirmektedir. Bâbülhücre'nin Müsterşid'den önce inşa edilmiş olması bu ihtimallerden birisidir. Bu yöndeki değerlendirme için bk. Halil İbrahim Hañçabay, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyle (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 50, dn. 20. Ancak Yâkût el-Hamevî'nin kesin ifadesinden hareketle bizim de tercih ettiğimiz ikinci ihtimal ise İbnü'l-Cevzî'nin geriye dönük olarak bu tür merasimlerin icra edildiği yeri ifade etmek için bu kavramı kullanmış olmasıdır.

97 Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/204, 205-206, 269, 18/191, 213, 219, 222. Ayrıca bk. Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 128, dn. 51.

98 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/561.

99 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/173.

100 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/256. Ayrıca bk. Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/431.

101 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

102 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/97.

103 Strange, *Baghdad*, 260.

104 George M. Makdisi, "The Topography of Eleventh-Century Baghdad: Materials and Notes", *Arabica* 6/2 (1959), 194, dn. 2; Lassner, *The Topography of Baghdad*, 266-267, dn. 3.

yeni yapılan bu sarayın aynı isimle kullanılmaya devam edildiğini söyleyerek cevap verilebilir.¹⁰⁵ Bununla birlikte yukarıda kaydedildiği gibi Müktefî'nin yaptırdığı Tâc Sarayı, zaten 524 yılında Müsterşid tarafından yıkılarak yeniden yaptırılmıştır. Dolayısıyla 549 yılında yanan saray Müktefî'nin yaptırmış olduğu saray değil, İbnü'l-Cevzî'nin açıkça zikrettiği gibi Müsterşid'in yaptırmış olduğu Tâc Sarayı'dır ve yine Yâkût el-Hamevî'nin aynı sayfada verdiği bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla bu sarayın özellikle kubbesi yanmıştır. Öte yandan her iki rivayette de Kubbetü'l-Himâr adı verilen Tâc Seddi'nin yandığına veya yıkıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Aksine Yâkût el-Hamevî'nin anlatımının devamından bu seddin hâlâ mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Yangının çıktığı dönemde halife olan Muktefî, mermer sütun yerine tuğla ve kireçle Tâc Sarayı'nın kubbesini ilk yapılışına uygun şekilde yeniden yapmaya başladı ancak tamamlayamadan vefat etti. Daha sonra Müstazî (566-575/1170-1180), bu yarım kalan kubbeyi Tâc Seddi'nin hisasına gelinceye kadar yıktırdı. Buradan elde ettiği malzemelerle Tâc Seddi'ne doğru uzanan ve onunla aynı hizada yeni bir set inşa ettirdi. Bu setin üzerine ise bir salon ilave etti. Bu salon bundan sonra halifelere biat almak için düzenlenen merasimlerde kullanılan bir mekân haline geldi.¹⁰⁶ Şayet İbnü'l-Cevzî'nin mahzenin karşısında yapılan yeni saray diye bahsettiği saray Tâc Sarayı ise buranın açılışı, 1 Recep 570 (26 Ocak 1175) tarihinde resmî bir törenle yapılmıştır.¹⁰⁷ Müstazî'nin yaptırmış olduğu Tâc Sarayı, daha sonra Müstansır (623-640/1126-

105 Makdisî'nin belirttiği 551 ve 552 yıllarında Tâc Sarayı'nın mevcut olduğunu gösteren rivayetlere (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 18/111-112; İbnü'l-Eğîr, *el-Kâmil*, 11/ 213), 566 (1170) yılında halife olan Müstazî'nin biat merasiminin Tâc Sarayı'nda icra edildiğini gösteren rivayeti de eklemek gerekir. Bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 18/191.

106 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/5.

107 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 18/213-214.

1242) tarafından yenilenmiştir. Müstazî'nin yaptırdığı saray Müktefî'nin yaptırdığı sarayın üst tarafına inşa edilmişti. Bu sarayın arka tarafında ise ed-Dâru'ş-Şâtiyye¹⁰⁸ olarak bilinen saray yer almaktaydı.¹⁰⁹

2.3. Dârü'ş-Şecere (Ağaç Sarayı)

Halife Muktedir tarafından yaptırılan Dârüşşecere,¹¹⁰ Dârülhilâfe'nin içerisinde inşa edilen sarayların belki de en gösterişli olanıydı. Nitekim 305 yılında Bağdat'a gelen Doğu Roma İmparatorluğu'nun elçilerinin en fazla hayranlık duydukları saray, Dârüşşecere idi.¹¹¹ "Ağaç Sarayı" anlamına gelen Dârüşşecere ismini, bahçesindeki gümüş ve altından yapılmış ağaçtan almaktaydı.¹¹² Beş yüz bin dirhem gümüş ve altın ağırlığındaki bu ağaç, sarayın bahçesinde yer alan daire şeklindeki büyük bir havuzun ortasında bulunmaktaydı. Bu ağacın altın ve gümüştan müteşekkil 18 dalı bulunmaktaydı ve her bir dal birçok kola ayrılmaktaydı. Bu dallar meyve şeklinde mücevherlerle süslenmişti. Ayrıca bu dallar üzerinde küçük-büyük boyutlarda altın ve gümüştan yapılmış çeşitli kuşlar bulunmaktaydı. Belirli aralıklarla ağacın dalları sallan-

108 Şâtiyye Sarayı'nın inşasına Halife Muktedî döneminde başlanmış, Halife Müsterşid döneminde tamamlanmıştır. Söz konusu halife, 515 yılında bu sarayda merasim düzenlediğine göre Şâtiyye Sarayı bu tarihten önce tamamlanmış olmalıdır. Bilgi için bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 16/166, 17/195. Bununla birlikte Strange, Hamdullah el-Müstevfî'nin eserinden hareketle Tâc Sarayı'nın son zamanlarda Dâru'ş-Şâtiyye veya Dâru'ş-Şattbiyye ismiyle anılmış olabileceğini kaydetmektedir. (Strange, *Baghdad*, 260.) Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü't-Tıkkakâ, Halife Mu'tazid'in oğlu Müktefî'nin Tâc Sarayı'nı Bağdat'ta Dâru'ş-Şâtiyye'de inşa ettiğini söylemektedir. (İbnü't-Tıkkakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâb*, 258.) Kanaatimizce İbnü't-Tıkkakâ'nın kendi döneminde Dâru'ş-Şâtiyye'nin bulunduğu yerde Tâc Sarayı'nı inşa edenin Halife Müktefî olduğunu ifade eden cümlesi, Hamdullah el-Müstevfî tarafından karıştırılmak suretiyle sehven Dâru'ş-Şâtiyye'yi inşa eden Ali el-Müktefî şeklinde aktarılmış olmalıdır. (Hamdullah el-Müstevfî, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, 40.) Nitekim Abbâsiler'in son dönemini anlatan *Kitâbü'l-havâdiş* isimli eserde yer alan bilgiden, bu iki yerin birbirinden farklı olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bilgi için bk. *Kitâbü'l-Havâdiş*, nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf-İmâd Abdüsselâm Raûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), 40.

109 el-Bağdâdî, *Merâşidü'l-tıttîlâ*, 1/248.

110 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/421.

111 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/102. Hatta bazı araştırmacılar, Doğu Roma İmparatoru Teophilos'un (829-842) Dârüşşecere'yi bire bir taklit ederek bir saray yaptırdığını kaydetmektedirler. Bk. Hizmetli, "Abbâsilerde Saraylar", 6/330; Abdülkerim Özyayın, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/440. Ancak Teophilos'un bu sarayın yapımından bir hayli önce yaşadığı dikkate alındığında burada imparator veya saray isminde bir karıştırma yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Teophilos'un Abbâsî saraylarından etkilenerek İstanbul'da yaptırdığı düşünülen Bryas Sarayı hakkında müstakil bir makale kaleme almış olan Semavi Eyice, planlar üzerinden onun Bryas Sarayı'nı yaptırırken etkilenmiş olabileceği Abbâsî saraylarını tespitte çalışır. Elbette ki bu saraylar arasında çok daha sonra yapılmış olan Dârüşşecere Sarayı yer almaz. Geniş bilgi için bk. Semavi Eyice, "İstanbul'da Abbâsî Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı", *TTK Belleten* 23/89 (1959), 91-99.

112 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/442.

diğında, sanki rüzgâr esiyormuş gibi çeşitli renklerdeki yapraklar hışırdamakta, kuşlar ise hoş sesler çıkarmaktaydı. Ayrıca ağacın içinde bulunduğu havuzun sağ tarafında on beş, sol tarafında on beş olmak üzere toplam otuz at heykeli ve bunların üstünde ipek elbiseler giydirilmiş, kılıçlarla kuşatılmış, ellerinde mızraklar bulunan otuz süvari yer almaktaydı. Bunların her biri karşısındaki düşmana saldırıyormuş hissini uyandıracak şekilde tek bir yöne doğru hareket etmekteydi.¹¹³

Dârüşşecere'nin de eklenmesiyle birlikte Dârülhilâfe'deki saraylarda bulunan görevlilerin sayısında artış meydana gelmişti. Sâbî'nin verdiği bilgilere göre, Muktedir zamanında Dârülhilâfe'de yedi bini Zenci, dört bini Slav olmak üzere toplam on bir bin erkek hizmetçi, bunun yanı sıra hür ve kölelerden oluşan dört bin kadın hizmetçi görev yapmaktaydı. Ayrıca binlerce gilmânü'l-huceriyye¹¹⁴ adı verilen muhafız kuvveti bulunmaktaydı. Yine beş bin mesâffiyye askeri,¹¹⁵ dört yüz bekçi Dârülhilâfe'yi korumakla görevliydi. Sarayların temizliğinden sekiz yüz temizlikçi sorumluydu. Bağdat Şahnesi¹¹⁶ Türk komutan Nâzûk'un emrinde ise atlı ve piyade birliklerden oluşan on dört bin asker bulunmaktaydı.¹¹⁷

Hicri dördüncü yüzyılın hemen başında inşa edilmiş olan Dârüşşecere, beşinci yüzyılda hâlâ kullanılmaktaydı. Nitekim Halife Kâim'in (422-467/1031-1075) ve ondan sonraki Halife Muktedî'nin (467-487/1075-1094) biat merasimleri burada düzenlenmişti.¹¹⁸ Arada geçen yüzyılda yenilenip yenilenmediği bilinmemekle birlikte Dârüşşecere, Abbâsîler'in son yüzyılında da ayakta ve âdet olduğu üzere her yıl Ramazan ayında verilen yemek ziyafetleri burada düzenlenmekteydi.¹¹⁹ Aynı zamanda daha önce halifelik yapmış olanların çocukları, özellikle de göz hapsinde tutulmak istenenler buraya yerleştirilmekteydi. Nitekim 656 (1258) yılında Moğollar'ın Bağdat'ı işgali sırasında burada ikamet edenler zorla çıkarılarak tek tek öldürülmüştü.¹²⁰ Dârüşşecere, diğer saraylar gibi Abbâsîler'in yıkılışı ile birlikte ortadan kalkmış olmalıdır. Çünkü 656 (1258) yılında Bağdat'ı işgal eden Moğollar, Bağdat'ta özellikle de

113 Hatîf el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/102, 103-104; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/421. Ayrıca bk. Corci Zeydan, *İslam Uygurlukları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, ts.), 788-789.

114 Terzi, "Gulâm", 14/179-180.

115 Terzi, "Gulâm", 14/180.

116 Erdoğan Merçil, "Şahne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/292-293.

117 es-Şâbî, *Rüsûm*, 8-9.

118 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/217; 16/165.

119 *Kitâbü'l-Havâdis*, 69.

120 *Kitâbü'l-Havâdis*, 69, 333, 358.

Dârülhilâfe'de bulunan kültür ve medeniyet adına inşa edilmiş bütün yapıları yerle bir etmişlerdi.¹²¹

2.4. Firdevs Sarayı

Yâkût el-Hamevî'nin bildirdiğine göre "Firdevs" kelimesi genel anlamda Dârülhilâfe'nin tamamını ifade etmek için kullanılmaktaydı.¹²² Aynı zamanda Dârülhilâfe'nin içerisinde Firdevs Sarayı (Kasru'l-Firdevs) adını taşıyan bir saray mevcuttu. Kaynaklarda, bu sarayı kimin yaptırdığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Strange, delil göstermeksizin Firdevs Sarayı'nı Halife Mu'tazîd'in yaptırmış olduğunu iddia eder.¹²³ Buna karşılık Diyanet İslâm Ansiklopedisi "Firdevs" maddesi yazarı Özerverli, yine delil göstermeksizin bu sarayın Halife Muktedir tarafından yaptırıldığını öne sürer.¹²⁴ Doğrusu elimizde her ikisinin de ileri sürdüğü iddiaları doğrulayacak veya ret edecek herhangi bir veri mevcut değildir. İlgili rivayetlerin izi sürüldüğünde Firdevs Sarayı'na ait ilk bilgiye 305 (917-918) yılında tesadüf edilmektedir. Bu yılda Bağdat'a gelen Doğu Roma İmparatorluğu'nun elçilerine, gösterilen yerler arasında Firdevs Sarayı'nın ismi de geçmektedir.¹²⁵ Bu bilgiden hareketle bu sarayı geriye doğru Muktedir, Muktefi veya Mu'tazîd olmak üzere her üç halifenin de yaptırmış olma olasılığı mevcuttur.

Firdevs Sarayı, anlaşıldığı kadarıyla Muktedir döneminde halifenin veya yakınlarının ikamet ettikleri bir mesken değil; içerisinde çok sayıda dehliz barındırdığından, savaş araç ve gereçlerinin muhafaza edildiği bir depo olarak kullanılmaktaydı. Nitekim Doğu Roma İmparatorluğu'nun elçilerinin gezdirdikleri Firdevs Sarayı'nın içerisinde çok sayıda mobilya türü eşya ve alet mevcuttu. Sarayın içerisindeki dehlizlerden birinin yan duvarlarında altın kaplamalı on bin zırh asılıydı. Üç yüz zira' uzunluğundaki diğer bir dehlizin duvarlarının üst kısımlarında ise yaklaşık on bin kalkan, miğfer, zırh, zırh gömleği ve ok kılıfı gibi savaş aletleri yer almaktaydı. Ayrıca dehlizin sağında ve solunda iki bin adet beyaz ve siyahî hizmetçi sıralanmıştı.¹²⁶ Öte yandan

121 Bu konuda geniş bilgi için bk. Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 596-601; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtaşari'd-düvel*, çev. Şerefeddin Yalıtıkaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 32-35; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi'u't-tevârih (İlhanlılar Kısım)*, çev. İsmail Aka vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 39-48; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 154-163.

122 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/324.

123 Strange, *Baghdad*, 250.

124 M. Sait Özerverli, "Firdevs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/123-124.

125 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/104.

126 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/104. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/175; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 11/136.

317 (929) yılında dönemin nüfuzlu Türk komutanı Mûnis el-Muzaffer, Muktedir'i tahttan indirerek yerine halife ilan ettiği Kâhir'i iki gün sonra azlettiğinde çıkan kargaşada kaçmaya çalışan Kâhir, muhtemelen bu dehlizlerde gizlenmek için Firdevs Sarayı'na sığınmıştı.¹²⁷

Firdevs Sarayı, suyunu Muallâ Nehri'nden almaktaydı. Üç kola ayrılan Mûsâ Nehri'nin ikinci kolu olan Muallâ Nehri, Bâbü Ebrez'den şehre giriş yapar, ardından evlerin arasından geçerek Bâbü Sûku's-Selâse'ye ulaşırdı. Daha sonra Firdevs Sarayı'na gelir ve buradan da Dicle Nehri'ne dökülürdü.¹²⁸ Muhtemelen buradaki bilgileri dikkate alan Strange, Firdevs Sarayı'nı Dârülhilâfe'nin içerisinde Hasenî Sarayı'nın yakınında Muallâ Nehri'nin Dicle Nehri'ne döküldüğü noktaya daha yakın bir yerde konumlandırmaktadır.¹²⁹

Firdevs Sarayı'nın kaynaklarda kendisinden daha fazla bahsedilen Bâbülfirdevs isimli bir kapısı vardı. 437 (1045) yılında Halife Kâim tarafından vezir tayin edilen Reîsürrüesâ Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan İbnü'l-Müslime'ye hil'ati burada giydirilmişti.¹³⁰ Beşinci yüzyılın başlarından itibaren halife, yakınları ve önde gelen devlet ricâlinin çocukları dünyaya geldiğinde vezirin başkanlığındaki tebrik merasimleri burada düzenlenmekteydi. Nitekim 470 (1078), 478 (1085), 480 (1088) yıllarında çocuğu dünyaya gelen Halife Muktedî'yi ve 505 (1111) yılında çocuğu dünyaya gelen Halife Müstazhir'i tebrik merasimleri Bâbülfirdevs'te düzenlenmişti.¹³¹ Aynı şekilde halife, yakınları ve önde gelen devlet ricâlinin vefat edenler olduğunda taziye merasimleri de burada düzenlenmekteydi. Nitekim 480 (1088) yılında Muktedî'nin oğlu Muhammed vefat ettiğinde, 505 (1111) yılında Halife Müstazhir'in kardeşi ölünce, yine 512 (118) yılında Müstazhir'in kendisi vefat edince taziye merasimleri Bâbülfirdevs'te düzenlenmişti.¹³²

Firdevs Sarayı'nın ne zaman yıkıldığına dair bir bilgi mevcut değildir. Buna karşılık 629 (1231-1232) ve 642 (1244-1245) yıllarına ait atıflardan Bâbülfirdevs'in Abbâsî Devleti'nin yıkılışına kadar ayakta kaldığını söylemek mümkündür. Yine söz konusu atıflardan bu son dönemde Bâbülfirdevs'in karşısında üstâdüddâr'ın sarayının yer aldığı anlaşılmaktadır.¹³³

2.5. Cevsakulumhdes (Yeni Saray)

Ele aldığımız dönemde Dârülhilâfe sınırları içerisinde inşa edilen saraylardan birisi de Cevsakulumhdes adını taşıyan saraydı. Bu saray da 305 yılında Doğu

127 İbn Miskeveyh, *Kitâbü tecâribi'l-ümem*, 1/196.

128 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/115.

129 Strange, *Baghdad*, 250.

130 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 15/302.

131 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16/191, 239, 270; 17/123.

132 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16/273;17/162.

133 *Kitâbü'l-Havâdis*, 57, 224, 226.

Roma İmparatorluğu'nun elçilerine gezdirilen saraylardan birisiydi.¹³⁴ Dolayısıyla bu sarayı da Mu'tazîd, Müktefî ve Muktedir olmak üzere üç halifenin de yaptırmış olma ihtimali mevcuttur.

Büyük bir bahçe içine yapıldığı anlaşılan sarayın ortasında kalaylı kurşun levhalardan yapılmış bir havuz bulunmaktaydı. Otuz zirâ' uzunluğunda, yirmi zirâ' genişliğinde olan havuzun etrafında gümüşten parlak bakır levhalardan imal edilmiş ve içerisinden su akan kanallar mevcuttu. Havuzun içerisinde oturma yerleri altın sırmalı parlak kumaşlarla süslenmiş dört tane tekne bulunmaktaydı. Havuzun çevresinde ise her birinin uzunluğu beş zirâ' olan dört yüz tane hurma ağacı mevcuttu. Hurma ağaçlarının gövdeleri yaldızlı bakır levhalarla kaplanmıştı ve her birinde muhteşem hurmalar bulunmaktaydı. Bahçenin kenarlarında ise farklı çeşitlerde meyve ağaçları vardı.¹³⁵

Kaynaklarda 320 yılında Mûnis el-Muzaffer tarafından öldürülmeden önce Halife Muktedir'in bu sarayda bulunduğunu gösteren¹³⁶ rivayet dışında, bu saray hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu durum Cevsakulmuhtes adlı sarayın çok erken tarihlerde harap olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Sonuç

İslâm tarihinde halifenin ailesiyle birlikte ikamet ettiği ve aynı zamanda devlet işlerini yürüttüğü hilâfet sarayının ilk örneğini Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân ortaya koymuştur. Abbâsîler'in gerçek kurucu halifesi kabul edilen Mansûr, yeni kurduğu Bağdat şehrinin ortasına Kubbetü'l-hadra isimli hilâfet sarayını yaptırmak suretiyle süreklilik arz edecek bir yönetim merkezi hedeflemişti. Nitekim kurduğu Bağdat şehri yaklaşık yüzyıl devletin merkezi olma özelliğini devam ettirdi. Ancak inşa ettirdiği hilâfet sarayı, kendisinden sonraki halifelerin Bağdat'ın bazen doğusunda bazen de batısında bulunan farklı sarayları tercih etmeleri sebebiyle kalıcı bir merkez haline gelemedi. Nihayet devlet merkezi de Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşındı.

Abbâsîler'in ikinci kurucusu kabul edilen Mu'tazîd, 279 yılında hilâfet merkezini Sâmerâ'dan tekrar Bağdat'a taşıdı ve Doğu Bağdat'ta bulunan Hasenî Sarayı'nı hilâfet sarayı olarak belirledi. Bu sarayın çevresinde diğer pek çok yapı ile birlikte Süreyyâ Sarayı'nı, belki de Firdevs sarayını yaptırarak Dârülhilâfe isimli kalıcı bir yönetim merkezinin temellerini atmış oldu. Burada, halkın Cuma namazlarını kılmasına müsaade ederek halkla yönetimin kaynaşmasını sağlayan ilk adımı da o attı. Daha sonra bu yönetim merkezini değiştirme yerine geliştirmeyi tercih eden oğullarının, camii, hayvanat bah-

134 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103.

135 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103.

136 İbn Miskeveyh, *Kitâbü tecâribi'l-ümmem*, 1/234.

çesi, at çiftliği gibi buraya zenginlik katan yapıların yanı sıra Tâc Sarayı, Dârüşşecere, Firdevs ve Cevsakulmuhtes saraylarını ilave etmeleri, Dârülhilâfe'nin devletin yıkılışına kadar bütün halifelerin ikamet edeceği büyük bir mekân haline gelmesini sağladı.

Mu'tazid ve oğullarının iktidarda bulunduğu kısa dönemde, Dârülhilâfe kompleksi içerisinde Tâc Sarayı gibi devletin güç ve ihtişamını ortaya koyan, Firdevs Sarayı gibi devletin askerî gücünü simgeleyen, Dârüşşecere gibi yabancı elçileri dahi hayran bırakacak derecede görseelliği ve aynı zamanda teknolojik gelişmişliği öne çıkaran, Süreyyâ ve Cevsakulmuhtes gibi doğallığı ve sadeliği gösteren saraylar inşa edilerek devleti gerçek anlamda simgeleyen bir yönetim merkezi oluşturuldu.

Kalıcı bir yönetim merkezi haline gelen Dârülhilâfe, ilerleyen zamanlarda halife ve maiyetinin ikamet yeri olmanın ötesinde biat alma, atamalarda hil'at giydirme ve elçileri kabul etme gibi resmi merasimlerin yanı sıra Cuma namazlarının kılındığı, geleneksel yıllık yemeklerin verildiği, tebrik ve taziye merasimlerinin düzenlendiği hatta hanedan mensuplarının göz hapsinde tutulduğu çok işlevsel bir mekâna dönüştü.

Bu sarayların, kaynakların elverdiği ölçüde yapımları, mimari tarzları ve işlevleri başta olmak üzere farklı açılardan incelenmeleri, devletin tarihî süreçteki gelişim çizgisini görmek bakımından büyük bir zenginlik sunacaktır. Aynı şekilde banileri olan halifelerin kültürel seviyelerini, sanatsal-mimari zevklerini ve yönetim anlayışlarını tespit açısından önemli veriler sağlayacaktır. Bu bakımdan bizim çalışmamızın daha da genişletilerek derinleştirilmesi yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Arîb b. Sa'd. "Sılatü Târîhi't-Taberî". *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim. 11/11-184. Beyrut: Dârü'l-Ma'ârif, 1967.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 117-149.
- Cüveynî, Atâ Melik. *Târîh-i Cihângüşâ*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Dûrî, Abdülaziz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Dündar, Abdülhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Ehsan Yar-Shater (ed.). *The History of al-Tabarî*. 38 Cilt. Albany: State University of New York Press, 1987.
- Ertuğ, Zeynep Tarım. "Saray". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/117-121. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Eyice, Semavi. "İstanbul'da Abbâsi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı". *TTK Belleten* 23/89 (1959), 79-99.

- Halıcı, Feyzi. "Çevgân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/294-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Hamdullah el-Müstevfi. *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*. çev. G. Le Strange. Leiden: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1919.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Hüseyin Polat, Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2020), 219-228.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 45-72.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Şâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- Hemedânî, Muḥammed b. Abdülmelik. "Tekmiletü Târîhi't-Ṭaberî". *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim. 11/186-489. Beyrut: Dârü'l-Ma'ârif, 1967.
- Hizmetli, Mustafa. "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı". *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. 319-356. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- İbn Abdülhak el-Bağdâdî. *Merâşidü'l-ttîlâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bika' Tekmiletü Târîhi't-Ṭaberî*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992.
- İbn Keşîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1981.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muḥammed. *Kitâbü tecâribi'l-ümem ve teâkibü'l-himem*. nşr. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth. 2 Cilt. Kahire, 1915.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muḥammed Abdülkadir Ahmed Aṭâ-Muṣṭafa Abdülkadir Aṭâ. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Eşîr, İzzeddin Ali b. Muḥammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. nşr. C. J. Tornberg. 13 Cilt. Beyrut, 1979.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec. *Târîhu muḥtaşari'd-düvel*. çev. Şerefeddin Yaltkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- İbnü't-Ṭıkkakâ, Muḥammed b. Ali b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kan, Kadir. *Abbâsîler'in Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*. Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Kitâbü'l-Havâdiş*. nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-İmâd Abdüsselâm Raûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Lassner, Jacob. *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*. Detroit: Wayne State University Press, 1970.
- Makdisi, George M. "The Topography of Eleventh-Century Baghdad: Materials and Notes". *Arabica* 6/2 (1959), 178-197.
- Merçil, Erdoğan. "Şahne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/70-71. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*. nşr. Muḥammed Muhyiddîn Abdülhâmîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebül-Asriyye, ts.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

- Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/437-441. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özervarlı, M. Sait. "Firdevs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/123-124. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Polat, Hüseyin. *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l Ferec İbnu'l-Cevzi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Reşîd b Zübeyr. *ez-Zehâ'ir ve't-tuhaf*. Kuveyt: Matbu'atü Hükûmeti'l-Kuweyt, 1984.
- Reşîdüddin Fazlullah. *Câmi'u't-tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. çev. İsmail Aka vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Şâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhasşin. *Rüsûmü Dâri'l-hilâfe*. nşr. Mîhâil Avvâd. Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1986.
- Strange, Guy Le. *Baghdad During the Abbasid Caliphate*. Oxford: The Clarendon Press, 1993.
- Şûlî, Ebü Bekr Muhammed b. Yahyâ. *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakîlillâh*. nşr. Heyworth Dunne. Beyrut: y.y., 1983.
- Şûlî, Ebü Bekr Muhammed b. Yahyâ. *Kısmün min ahbâri'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî*. nşr. Halef Reşîd Nu'mân. Beyrut: Dârü'ş-Şu'ûni's-Sekâfeti'l-Âmme, 1999.
- Süyûtî, Celâleddin. *Târîhu'l-hulefâ'*. nşr. Kâsım er-Rifâ'î-Muhammed el-Oşmânî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1986.
- Şeşen, Ramazan. "Dârülhilâfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/538-539. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülük*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1990.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Gulâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/178-180. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yılmaz, Saim. *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. *Emevîler (661-750)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Yuvalı, Abdülkadir. *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, ts.

The Emergence of Dār al-Khilāfa in East Baghdad and Palaces Built There (279-334/892-945)

(Extended Abstract)

The first kind of the palace in which the caliph resided with his family as well as carried out state affairs in Islamic history was built by the Umayyad caliph Mu'āwiya b. Abī Sufyān (41-60/661-680). al-Manşūr (136-158/754-775), who was seen as the true founding caliph of the 'Abbāsids (132-656/750-1258), aimed at a permanent administrative center by building the Kūbbat al-Khađrā palace in the middle of the newly established city of Baghdad. As a matter of fact, the city of Baghdad continued to be the center of the state for about a century. However, the caliphate palace he had built could not become a permanent center because the caliphs after him preferred different palaces located in the eastern or western Baghdad. Finally, in 221 (836), the state center was also moved from Baghdad to Sāmarrā'.

Considering the second founder of the 'Abbāsids, al-Mu'tađid (279-289/892-902), he moved the caliphate center from Sāmarrā' to Baghdad again in 279 (892) and chose the Ḥasanī Palace in East Baghdad as the palace of the caliphate. He laid the foundations of a permanent administrative center called Dār al-Khilāfa by building the Thurayyā Palace, perhaps the Firdaws Palace, along with many other buildings around this palace. Here, he took the first step that allowed people to perform Friday prayers and brought them and the administration together. Later, his sons preferred to improve this administrative center rather than changing it, so they added such structures as the mosque, zoo, horse farm that enrich those buildings, namely the Tāj Palace, Dār al-Shajarah, Firdaws and al-Jawsak al-Muhdath palaces. Thus, Dār al-Khilāfa became a great place where all caliphs would reside until the collapse of the state.

In 280 (893), al-Mu'tađid laid the foundations of the Tāj Palace next to the Ḥasanī Palace, which constituted the basis of Dār al-Khilāfa. However, when he saw that the area where the palace would be built was covered with smoke, he desisted from constructing of this palace. He built the Thurayyā Palace 2 miles away and made an underground passage that connected it with the Ḥasanī Palace. This palace initially was outside the borders of Dār al-Khilāfa, but by constructing new buildings it was included within the borders of Dār al-Khilāfa. Most likely, this place was destroyed in the flood disaster in Baghdad in 461 (1069).

al-Muktafi (289-295/902-908) completed the Tāj Palace, which was started to be built in 292 (904), and the Taj Great Wall, called Kūbbat al-Ḥımār, in 294 (907). Having started to use this palace as an official residence, al-Muktafir

(295-320/908-932) added a horse farm and a zoo around the palace. In addition, a wooden system which was operated by hydraulic mechanism, sculptures of birds sounding with nice voices on the top, was built in the chamber and his voice could initiate the mechanism to raise from the ground to up. In 513 (1119-1120), al-Mustarshid (512-529/1118-1135) built a special area called Bāb al-Ḥudjra in the Tāj Palace where official ceremonies were performed. In 524 (1129-1130), he demolished the Tāj Palace, which was about to be destroyed and built a new one. In the fire that broke out as a result of a lightning strike in 549 (1154), the Tāj Palace built by al-Mustarshid and its dome were burned. The caliph of the period, al-Muḫtafī (530-555/1136-1160), started to rebuild the dome of the Tāj Palace in accordance with its original construction, but passed away before it was completed. Later, al-Mustaḏī (566-575/1170-1180) had demolished this unfinished dome until it reached the level of the Taj Great Wall and built a new set extending towards the Taj Great Wall (570/1175). The hall he built on this set became a place used in ceremonies organized to pay allegiance to the caliphs thereafter. The Tāj Palace, built by al-Mustaḏī, was later renovated by al-Mustanṣir (623-640/1126-1242).

Dār al-Shajarah, built by the al-Muḫtadir, was perhaps the most spectacular of the palaces built in Dār al-Khilāfa. It named after the tree in its garden made of silver and gold. In the last century of the ‘Abbāsids, the children of earlier caliphs, especially those who wanted to be kept under surveillance, were placed here. It is highly probable that it was destroyed in 656 (1258) during the Mongols invasion of Baghdād.

During the al-Muḫtadir period, the Firdaws Palace, which was built by unknown person, was used as a warehouse where war tools and equipment were kept in. The gate of Firdaws Palace, named Bāb al-Firdaws, was used for greeting ceremonies when the children of the caliph, relatives and prominent dignitaries were born since the beginning of the fifth century; It was also used for condolence ceremonies. It is not known when the Firdaws Palace was destroyed. However, it is seen that Bāb al-Firdaws survived until the fall of the ‘Abbāsīd State.

In the middle of the palace al-Jawsak al-Muhdath, which was built in a large garden, there was a large pool of thirty dhirā‘ long and twenty wide. There were four boats in the pool, the seats of which were decorated with golden gilt shiny fabrics. There were four hundred date trees and various fruit trees around it. However, it is estimated that this palace was destroyed shortly after its construction.

During the short period when al-Mu‘taḏid and his sons were in power, a management center that exactly symbolizes the state was established by building some palaces in the Dār al-Khilāfa complex. To give an example, while the Tāj Palace demonstrated the power and glory of the state, the Fir-

daws Palace symbolized the military power of the state. Dâr al-Shajarah emphasized the visibility and technological sophistication that would impress even foreign ambassadors. the Thurayyâ Palace and al-Jawsak al-Muhdath were structures that showed naturalness and simplicity.

Dâr al-Khilâfa, which became a permanent administrative center, served other functions beyond being the residence of the caliph and his entourage in later times. This palace has turned into a very functional place where on the one hand such unofficial activities took place as performing Friday prayers, giving traditional annual meals, holding the greeting and condolence ceremonies, and even keeping the members of the dynasty under observation. On the other hand, official ceremonies were performed there, such as taking allegiance, dressing the clergy in appointments and accepting the envoys.

Examining these palaces from different perspectives, especially their constructions, architectural styles and functions, to the extent that resources allow, will provide a great wealth in terms of seeing the development line of the state in the historical process. Likewise, it will provide important data in terms of determining the cultural levels, artistic-architectural tastes and management understanding of the caliphs who were their builders. In this respect, it would be beneficial to expand and deepen our study.